

SPOŁECZNE I EMOCJONALNE FUNKCJONOWANIE WSPÓŁCZESNEJ RODZINY

**HENRYK CUDAK
SŁAWOMIR CUDAK**

SPOŁECZNE I EMOCJONALNE
FUNKCJONOWANIE
WSPÓŁCZESNEJ RODZINY

HENRYK CUDAK
SŁAWOMIR CUDAK

SPOŁECZNE I EMOCJONALNE
FUNKCJONOWANIE
WSPÓŁCZESNEJ RODZINY

Warszawa 2020

Recenzent

prof. zw. dr hab. Anna Kwak

Redakcja

Danuta Dziewięcka

Projekt okładki

Bartłomiej Dudek

© Copyright by Authors and Dom Wydawniczy ELIPSA, Warszawa 2020

ISBN 978-83-8017-346-0

Dom Wydawniczy ELIPSA
ul. Inflancka 15/198, 00-189 Warszawa
tel./fax 22 635 03 01, 22 635 17 85,
e-mail: elipsa@elipsa.pl, www.elipsa.pl

SPIS TREŚCI

WPROWADZENIE	7
ROZDZIAŁ I	
RODZINA JAKO NATURALNE ŚRODOWISKO WYCHOWAWCZE I SOCJALIZACYJNE.....	11
1.1. Pojęcie rodziny	11
1.2. Rodzina – naturalne środowisko opiekuńczo-wychowawcze	16
1.3. Socjalizacja dzieci i młodzieży w środowisku rodzinnym	27
1.4. Znaczenie rodziny w procesie wychowawczym dzieci i młodzieży	39
ROZDZIAŁ II	
EMOCJONALNE I SPOŁECZNE ZNACZENIE RODZINY W ROZWOJU DZIECI I MŁODZIEŻY.....	51
2.1. Więzy emocjonalne i ich rola w funkcjonowaniu rodziny	51
2.2. Kształtowanie atmosfery domowej w środowisku rodzinnym	58
2.3. Zaspokojenie potrzeb psychicznych i społecznych dzieci i młodzieży w środowisku rodzinnym	71
2.4. Rola matki w zaspokajaniu potrzeb emocjonalnych dzieci	84
2.5. Zaspokajanie potrzeb psychospołecznych osób starszych w domu pomocy społecznej.....	92
ROZDZIAŁ III	
KULTURA PEDAGOGICZNA RODZICÓW.....	103
3.1. Pojęcie kultury pedagogicznej rodziców.....	103
3.2. Struktura kultury pedagogicznej rodziców	108
3.3. Model kultury pedagogicznej rodziców	115
3.4. Kształtowanie kultury pedagogicznej młodzieży.....	124
3.5. Kształtowanie kultury pedagogicznej rodziców	131
ROZDZIAŁ IV	
AKSJOLOGICZNE UWARUNKOWANIA FUNKCJONOWANIA WSPÓŁCZESNEJ RODZINY	137
4.1. Rola środowiska rodzinnego w kształtowaniu systemu wartości młodego pokolenia.....	137
4.2. Cenione i uznawane wartości w życiu współczesnej młodzieży.....	148
4.3. Funkcje rodziny i ich realizacja w środowisku rodzinnym	158
4.4. Postawy rodzicielskie i ich znaczenie w procesie wychowania dzieci i młodzieży	172
ZAKOŃCZENIE.....	186
BIBLIOGRAFIA.....	190

WPROWADZENIE

Rodzina stanowi niezmiernie ważne środowisko emocjonalne i społeczne dla swych członków. Pełni wielostronne zadania przede wszystkim dla dzieci i młodzieży w obszarze oddziaływań wychowawczo-opiekuńczych, socjalizacyjnych, egzystencjalnych i aksjologicznych.

Wspólnota rodzinna mimo wielu sytuacji kryzysowych, umieszczana jest na wysokiej pozycji w hierarchii wartości. W rodzinie dziecko się rodzi, wychowuje, nabywa cechy osobowości, zaspokaja potrzeby życiowe, przyswaja kulturę, normy zachowań i wartości uznawane w rodzinie. Dostarcza ona wielu korzystnych i wartościowych bodźców edukacyjnych potrzebnych do optymalizowania rozwoju biologicznego i psychospołecznego swojemu potomstwu.

Rodzina, w odróżnieniu od innych grup społecznych, tworzy swoistą mikrogrupę ludzką, w której występują specyficzne i właściwe tylko dla niej funkcje rodzicielskie, klimat życia rodzinnego, sposób zaspokojenia potrzeb emocjonalnych i społecznych, więzi międzyosobowe jej członków, przekaz aksjonormatywny życia społecznego. Wymienione komponenty życia rodzinnego, które oddziałują w sposób bardziej lub mniej uświadomiony na funkcjonowanie dzieci i młodzieży, są trwałe, gdyż warunkowane są bliskością i ciągłością w codziennych interakcjach z rodzicami. Ponadto długotrwałość oddziaływań środowiska rodzinnego, bo od urodzenia dziecka aż do jego usamodzielnienia, powoduje nabywanie cech osobowości młodego pokolenia.

Rodzice, podejmując działania opiekuńczo-wychowawcze w stosunku do dziecka w różnych okresach rozwojowych, muszą mieć pewną świadomość kształtowania mechanizmów regulacyjnych, które umożliwiają stymulowanie jego rozwoju fizycznego, psychicznego i społecznego. W oddziaływaniach rodzicielskich znaczącą rolę pełni kultura pedagogiczna rodziców. Przygotowanie młodzieży jako przyszłych i obecnych rodziców do prawidłowego wypełniania funkcji rodzicielskich jest niezwykle ważne, gdyż przyjmują oni w sposób świadomy właściwe postawy wobec dzieci, kształtują jakość życia rodzinnego, opartego na miłości, szacunku i wzajemnej życzliwości.

Rodzina jako naturalne środowisko emocjonalne i społeczne stanowi wspólnotę jej członków, która powinna być bezpieczną enklawą życia, warunkującą ciepły klimat domowy, do którego dorośli, szczególnie ich dzieci, chętnie wracają. Kształtują się w niej losy edukacyjne, społeczne i życiowe młodego pokolenia, które będzie organizować i formować model przyszłej swojej rodziny i prokreacji, a jednocześnie stanowić istotny element wartościowego funkcjonowania w makrostrukturze społecznej.

Przedstawione opracowanie monograficzne stanowi pewien obszar zagadnień familiologicznych z zakresu pedagogiki rodziny. W sposób celowy funkcjonowanie współczesnej rodziny ujęto w treściach pozytywnych oddziaływań w realizacji zadań wychowawczych, socjalizacyjnych, przyjmowanych postaw rodzicielskich, których efektem jest optymalizowanie rozwoju emocjonalnego i społecznego dzieci i młodzieży. Z pełną świadomością pominięto w książce problemy narastających negatywnych, a nawet kryzysowych elementów, tkwiących w globalnym społeczeństwie oraz w wewnątrzrodzinnych uwarunkowaniach powodujących dysfunkcje wychowawcze i socjalizacyjne współczesnej rodziny.

Struktura treści przedstawionych w opracowaniu monograficznym składa się z czterech rozdziałów.

Rozdział pierwszy omawia problematykę wychowania i socjalizacji dzieci i młodzieży we współczesnej rodzinie. W rozdziale tym umieszczono treści w pięciu podrozdziałach. Zwrócono w nich uwagę na różne określenia pojęcia rodziny jako naturalnego, społecznego i wychowawczego środowiska życia jej członków. Omówiono znaczenie rodziny w socjalizacji dzieci, mechanizmy socjologiczne i pedagogiczne przekazu norm społecznych, wartości i wzorów zachowań w transmisji międzypokoleniowej. Podrozdział czwarty ujmuje zagadnienia dotyczące metod wychowawczych, stylów oddziaływań rodzicielskich, procesu wychowania dzieci w poszczególnych okresach rozwojowych dzieci w środowisku rodzinnym.

Rozdział drugi zawiera analizę znaczenia funkcji emocjonalnej i społecznej współczesnej rodziny w rozwoju dzieci i młodzieży. Ujęto w nim proces kształtowania się więzi emocjonalnych we wspólnocie rodzinnej. Poddano analizie więzi emocjonalne, społeczne i gospodarcze oraz ich wpływ na atmosferę domową, trwałość struktury rodzinnej, jakość życia jej członków, a także znaczenie więzi między rodzicami i dziećmi w optymalizowaniu wychowania, socjalizacji i edukacji dzieci w środowisku rodziny pochodzenia. W drugim podrozdziale dokonano analizy atmosfery życia rodzinnego. Wyeksponowano klasyfikację atmosfery domowej różnych autorów. Zwrócono także uwagę na elementy życia rodzinnego, które mają wpływ na korzystną, życzliwą atmosferę wychowawczą i edukacyjną środowiska rodzinnego.

Następny podrozdział traktuje o zaspokojeniu potrzeb psychicznych i społecznych. Zawarto w nim pojęcie potrzeb dzieci i młodzieży, typologię, a także rozwój poszczególnych potrzeb psychicznych i społecznych w poszczególnych okresach rozwojowych jednostki ludzkiej.

Rozdział trzeci dotyczy kultury pedagogicznej rodziców. Treści tego rozdziału otwiera pojęcie kultury pedagogicznej. Ujmuje również analizę struktury tej kultury w opracowaniu różnych badaczy rodziny. Sformułowano wzorzec kultury pedagogicznej rodziców, w którym dokonano opisu oczekiwanych i wyobrażeniowych treści w obszarze świadomości i umiejętności opiekuńczych, wychowawczych i edukacyjnych rodziny w odniesieniu do działań podejmowanych w stosunku do dzieci.

W zakończeniu tego rozdziału zwrócono uwagę na konieczność kształcenia pedagogicznego młodzieży na różnych przedmiotach w szkole w celu przygotowania jej do przyszłych ról rodzicielskich. Ukazano także potrzebę kształtowania kultury pedagogicznej obecnych rodziców, szczególnie młodych wiekiem, by mogli prawidłowo realizować założone cele wychowawcze, aksjologiczne i edukacyjne w procesie codziennych oddziaływań rodzicielskich.

W rozdziale czwartym zaprezentowano aksjologiczne uwarunkowania funkcjonowania współczesnej rodziny. Przedstawiono w nim znaczenie rodziny w kształtowaniu wartości u dzieci i młodzieży. Omówiono także wielostronne rozumienie pojęcia wartości, wymieniono różne typologie systemu wartości. Dokonano uszczegółowionej analizy wpływu komponentów życia rodzinnego na międzypokoleniowy przekaz wartości. W treściach tego rozdziału przekazano także założone i rzeczywiste funkcje rodziny pełnione wobec swoich członków, przede wszystkim wobec dzieci. W podrozdziale dotyczącym postaw rodzicielskich oprócz przedstawienia pojęcia i klasyfikacji tych postaw dokonano analizy zachowań rodziców w każdej analizowanej postawie. Zwrócono również uwagę na znaczenie postaw rodzicielskich w kształtowaniu cech osobowości i zachowań dzieci i młodzieży.

Końcowa część książki stanowi podsumowanie, które określa różne komponenty wewnątrzrodzinnego funkcjonowania rodziny mające korzystne znaczenie w rozwoju emocjonalnym, społecznym, biologicznym członków rodziny, szczególnie młodego pokolenia. Sformułowano również wnioski dotyczące doskonalenia jakości życia wspólnoty rodzinnej.

Prezentowane opracowanie monograficzne zawiera, choć w nie pełnym zakresie, pewien obszar pedagogiki rodziny, który obejmuje zagadnienia pozytywnych uwarunkowań funkcjonowania rodzinnego. Omówione elementy życia wspólnoty rodzinnej, szczególnie w aspekcie społecznym, emocjonalnym, kulturowym i aksjologicznym, mogą być przydatne dla rodziców w kształtowaniu i rozwoju ich świadomości wychowawczo-opiekuńczej. Treści tej książki skierowane są również dla nauczycieli – praktyków i studentów, przede wszystkim pedagogiki opiekuńczej i pedagogiki rodziny.

ROZDZIAŁ I

RODZINA JAKO NATURALNE ŚRODOWISKO WYCHOWAWCZE I SOCJALIZACYJNE

1.1. POJĘCIE RODZINY

W ostatnich dziesięcioleciach XX wieku i w czasach współczesnych zwiększa się obszar badań rodziny, głównie w sferze jej struktury, funkcji, więzi emocjonalnej, wychowania, socjalizacji, trwałości, dysfunkcji i patologii społecznej.

W przestrzeni niektórych dziedzin nauki tworzone są subdyscyliny w postaci socjologii rodziny, psychologii rodziny, pedagogiki rodziny, prawa rodzinnego, polityki rodziny czy medycyny rodzinnej. Znaczne zainteresowanie problematyką funkcjonowania i życia rodzinnego wynika ze wzrastającej jej roli jako grupy społecznej w kształtowaniu wartości, kultury i rozwoju społeczeństwa.

W układzie społecznym, bez względu na typ rodziny, formę i strukturę, spełnia ona ważną rolę w ciągłości biologicznej społeczeństw, przekazując genotyp oraz utrzymuje, a nawet powiększa jego liczebność. Jest ona grupą społeczną o istotnych, intymnych stosunkach wspólnotowo-międzyludzkich, odgrywających zasadniczą rolę w kształtowaniu osobowości człowieka, głównie dzieci i młodzieży i utrwalaniu uniwersalnych wartości kulturowych¹.

Pojęcie rodziny jest różnie definiowane. Trudności w jednoznacznym określeniu rodziny wynikają z trzech uwarunkowań:

1. Występuje w niej duża różnorodność form, typów i związków, a także ciągła przemiana tych komponentów.
2. Wielość dyscyplin naukowych, zajmujących się rodziną jako przedmiotem badań (pedagogika, socjologia, psychologia, teologia, filozofia, prawo, demografia).
3. Traktowanie rodziny jako formalnej lub nieformalnej grupy społecznej, instytucji wychowawczej, wspólnoty członków oraz środowiska wychowawczego.

W języku potocznym pojęcie rodziny jest określone w szerokim ujęciu i oznacza grupę ludzi spokrewnionych ze sobą, bądź też parę małżeńską posiadającą dziecko lub dzieci. Ze względu na charakter więzi łączących jej członków jest to zbiorowość osób powiązanych ze sobą więzią małżeńską, rodzicielską czy adopcyjną na tyle ściśle i trwałą, by stworzyć warunki do jej funkcjonowania, zaspokajania potrzeb i wychowania dzieci.

---

¹ F. Adamski, *Rola rodziny w procesie wychowania dziecka rzez samotne matki*, [w:] *Rodzina. Historia i współczesność. Studium monograficzne*, red. W. Korzeniowska, U. Szuścik, Kraków 2006.

Pedagodzy na ogół uważają rodzinę za instytucję społeczną i wychowawczą, wspólnotę członków, która charakteryzuje się współdziałaniem, realizacją celów i dążeń, wzajemnym oddziaływaniem, intymnością, bliskością emocjonalną. Podkreślają to w swej definicji S. Kawula², J. Brągiel i A.W. Janke, określając rodzinę jako wspólnotę członków i instytucję wychowawczą złożoną z osób, które łączy stosunek małżeński i rodzicielski oraz silna więź międzyosobnicza. Przy czym autorzy wskazują tu na stosunek rodzicielski w szerokim, społeczno-prawnym rozumieniu tego terminu, umacniany prawem naturalnym, obyczajami i kontekstem kulturowym. Określenie to wskazuje na małżeństwo i pokrewieństwo jako postawę więzi, które decydują o istnieniu rodziny oraz gwarantują jej ciągłość biologiczną. Rolę rodziny określa zaś jako zaspokojenie jednostce potrzeb emocjonalnych, społecznych, biologicznych, poczucia bezpieczeństwa, a także utrzymanie wzajemnej integracji. Pojęcie to ujmuje również kształtowanie osobowości, przy jednoczesnym ogromnym znaczeniu związków interpersonalnych między członkami rodziny. Nieformalna bądź formalna organizacja życia rodzinnego, wspólne miejsce zamieszkania, nazwisko i kultura duchowa to elementy sprzyjające tego typu związkom. Na rodzinę składają się: mężczyzna i kobieta, którzy stanowią małżeństwo oraz ich potomstwo, a także najbliżsi krewni (babcia, dziadek) mieszkający pod jednym dachem.

Pedagodzy także definiują rodzinę w kategorii środowiska rodzinnego. Takie ujęcie pojęcia rodziny, jak dowodzi Mikołaj Winiarski, wynika przede wszystkim „z zamierzonych i niezamierzonych, zrjonalizowanych i spontanicznych oddziaływań na osobowość dziecka, wytycza i utrwala określony (przez siebie uznawany oraz preferowany) zestaw wartości, które w wyniku interioryzacji stają się dla dziecka swoistymi azymutami ukierunkowującymi jego aktywność, postępowanie przez całe życie”³.

Na sferę emocjonalną pojęcia rodziny zwrócił uwagę A.W. de Tchorzewski⁴, wyrażając pogląd, iż „rodzina jest szczególnym i niepowtarzalnym bytem społecznym, którego właściwością jest wspólnotowy charakter życia określonego zbioru podmiotów zespolonych w różnym stopniu więzami biologicznymi, emocjonalnymi, kulturowymi i gospodarczymi.”

Autor znacznie zawęził treści, które charakteryzują współczesną rodzinę. Ekspozowanie w pojęciu rodziny tylko cech wspólnotowych, w rozumieniu wspólnoty rodzinnej, a także funkcjonujących w niej wielostronnych więzi stanowi niepełne ujęcie tego pojęcia. Autor w sposób świadomy umieścił w swoim określeniu cechy emocjonalne rodziny w postaci więzi wspólnotowych, gdyż te elementy życia rodzinnego poddane były opisowej analizie w funkcjonowaniu współczesnej rodziny.

² S. Kawula, J. Brągiel, A.W. Janke, *Pedagogika rodziny*, Toruń 2006.

³ M. Winiarski, *W kręgu pedagogiki społecznej*, Łódź 2017, s. 176.

⁴ A.W. de Tchorzewski, *Rodzina w czasach współczesnego chaosu aksjonormatywnego*, „Studia Paedagogica Ignatiana” 2019, nr 2, s. 37.

Szerokie treściowo ujęcie pojęcia rodziny przedstawił Wincenty Okoń. Stwierdził on, iż rodzina to „grupa społeczna, składająca się z rodziców, ich dzieci i krewnych; rodziców łączy więź małżeńska, rodziców z dziećmi – rodzicielska, stanowiąca podstawę wychowania rodzicielskiego, jak również więź formalna określająca obowiązki rodziców i dzieci względem siebie. Do głównych funkcji rodziny zalicza się: 1) funkcje prokreacyjne, 2) przygotowanie dzieci do wejścia w życie społeczne, ich pielęgnowanie i wychowanie oraz zapewnienie im odpowiedniego startu życiowego, 3) prowadzenie gospodarstwa domowego, zaspokajającego potrzeby członków rodziny, 4) sprawowanie pieczy nad życiem członków rodziny, ich zachowaniem, kulturą, zdrowiem, trudnościami życiowymi”⁵. W swej definicji W. Okoń wymienia różne komponenty życia rodzinnego, przede wszystkim zwrócił uwagę na jej strukturę, więzi emocjonalne, wychowawcze oddziaływanie, prokreację, przejawiane funkcje i tworzenie wewnątrzrodzinnej kultury.

Pojęcie rodziny określone przez W. Okonia zawiera wiele elementów składowych wspólnoty rodzinnej, przejawianych w rodzinach tradycyjnych. Występują jednak coraz częściej rodziny alternatywne, których istotą jest odmienna struktura niż rodziny tradycyjnej. W sposób dość uszczegółowiony, zwracając uwagę na różne typy rodzin, a także różne jej cechy charakterystyczne dla współczesnych rodziców, określiła pojęcie rodziny Marta Wiatr⁶: „Rodzina przestaje być jedynie instytucją rozpatrywaną z uwagi na funkcje pełnione na rzecz własnych członków i szerszych struktur społecznych, a staje się raczej samokreującym się i odtwarzającym, modyfikującym układem, w którym przebiegają procesy uczenia się przez interakcję z innymi, realizacje zadań, rozwiązywanie rodzących się sprzeczności [...] ustawiczne negocjowanie i renegocjowanie znaczeń świata”.

W naukach socjologicznych rodzinę ujmuje się jako jedną z wielostronnych grup społecznych, a także instytucję społeczno-emocjonalną i wychowawczą. Zbigniew Tyszka rodzinę zalicza do tzw. grup pierwotnych, powstających spontanicznie z osobistych, nieformalnych pobudek, jednak przy dość częstym występowaniu w niektórych społecznościach wyrachowanego doboru współmałżonków. Według niego rodzina stanowi grupę ludzi powiązanych ze sobą różnymi relacjami i zależnościami, ustanawiającą obowiązki względem siebie i określającą charakterystyczne role w niej pełnione. Określa on rodzinę jako „ustrukturalizowany i funkcjonalnie powiązany zbiór jednostek oraz mikroelementów społecznych, tworzących mikrogrupę i zarazem instytucję społeczną, powiązaną wewnątrznie więzią małżeńską, więzią pokrewieństwa, powinowactwa lub adopcji oraz wypełniających jednocześnie wiele istotnych, zintegrowanych ze sobą funkcji wobec jednostek i społeczeństwa”⁷.

⁵ W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 2007, s. 337.

⁶ M. Wiatr, *Rodzina jako środowisko uczące się*, „Pedagogika Społeczna” 2013, nr 2(48), s. 8.

⁷ Z. Tyszka, *System metodologiczny wieloaspektowej integralnej analizy życia rodzinnego*, Poznań 2001, s. 43.

Niezależnie od kształtu i tradycji związanej z powstaniem rodziny stanowi ona zawsze podstawę wychowania rodzinnego, które określa obowiązki rodziców i dzieci, a także pozostałych osób względem siebie. Jest to system psychospołeczny, w skład którego wchodzi rodzice, dzieci czy też wspólnie mieszkający dalsi krewni, którego funkcjonowanie obejmuje wzajemne oddziaływania poszczególnych jej członków oraz strukturę, w której zachodzą interakcje emocjonalne i społeczne. Każda osoba w rodzinie jest ogniwem tego systemu, przy czym jednostka wpływa na funkcjonowanie całego układu, zaś jego działanie determinuje zachowania poszczególnych elementów składowych w postaci członków rodziny.

Na instytucjonalny charakter rodziny w sposób wyraźny zwraca uwagę Leon Dyczewski⁸. Wyraża on pogląd, iż przejawia ona swoją instytucjonalność w sferze życia małżeńskiego, w zakresie prawa rodzinnego, gospodarczego i społecznego. Rodzina jako instytucja społeczna ma do spełnienia zadania ekonomiczne (zaspokojenie potrzeb materialnych i konsumpcyjnych), edukacyjne (uczenie w codziennych interakcjach między rodzicami i dziećmi określonych wartości i norm społecznych), prokreacyjne (w celu zachowania i rozwoju ciągłości i rozwoju społeczeństwa).

Zdaniem Marioli Bieńko w poglądach współczesnych socjologów rodziny⁹ odchodzi się od ujmowania rodziny w kategorii instytucjonalnej i definiuje się ją jako prywatną, dobrowolną grupę społeczną, która charakteryzuje się szczególnymi więziami: „Procesy społecznej indywidualizacji przekształcają rodzinę z instytucji jasno określonych ról i hierarchicznych stosunków w różnorodne i zmienne »praktyki«, w ramach których członkowie rodzin indywidualnie negocjują swoje role, prawa, obowiązki i relacje”¹⁰.

W psychologicznych definicjach rodziny zwraca się uwagę na wymiar emocjonalny, w tym przede wszystkim postaw członków rodziny, tworzenie więzów małżeńskich i rodzinnych. Dlatego też Maria Braun-Gałkowska¹¹ określa rodzinę jako grupę ludzi związanych specjalnymi więzami obowiązków i odpowiedzialności, gdzie relacje pomiędzy poszczególnymi osobami wpływają na innych i mają zasadnicze znaczenie dla tworzenia się wzajemnych, rozwojowych, życzliwych więzów rodzinnych. Podobnie J. Rembowski definiuje rodzinę jako pewną grupę ludzi bliskich sobie, zjednoczonych jakąś formą regularnego współuczestnictwa w życiu lub wzajemnej zależności, stwierdzając, że „rodzina jest małą i jednocześnie pierwotną grupą o swoistej organizacji i okresie i o określonym układzie ról między tymi członkami, związaną odpowiedzialnością moralną, świadomą własnej odrębności, mającą swe tradycje i przyzwyczajenia, zespoloną miłością i akceptującą się nawzajem”¹².

⁸ L. Dyczewski, *Rodzina – społeczeństwo – państwo*, [w:] *Rodzina w okresie transformacji ustrojowej*, red. A. Kurzynowski, Warszawa 1995.

⁹ M. Bieńko, *Rozważni i romantyczni małżonkowie, czyli społeczno-kulturowe konstrukty bycia razem*, [w:] *Wielość spojrzeń na małżeństwo i rodzinę*, red. A. Kwak, M. Bieńko, Warszawa 2012.

¹⁰ Tamże, s. 62.

¹¹ M. Braun-Gałkowska, *Poznawanie systemu rodzinnego*, Lublin 2006.

¹² J. Rembowski, *Rodzina w świetle psychologii*, Warszawa 1986, s. 13.

Teologiczne określenie pojęcia rodziny znaczne miejsce zajmuje w chrześcijańskiej i społecznej nauce Kościoła. Idea społecznego nauczania Kościoła definiuje rodzinę jako podstawową wspólnotę miłości, na której opiera się życie społeczne, moralne, religijne członków rodziny w różnych, nawet szerokich wymiarach. Stąd też Jan Paweł II określa rodzinę „jako związek osób podporządkowanych miłości oraz wspólnemu dobru i celowi, zgodnie z ideą, że człowiek potrzebuje drugiego człowieka, który przyjął jego miłość. Każda rodzina ma obowiązek tworzenia prawdziwej wspólnoty miłości osób w niej żyjących, uczestniczenia w życiu Kościoła i jego misyjnym posłannictwie rozwoju społeczeństwa”¹³.

Rodzina w ujęciu chrześcijańskim określona została również w *Słowniku katolickiej nauki społecznej*¹⁴ jako naturalna i podstawowa szkoła wiary poprzez aktywne uczestnictwo w życiu i posłannictwie Kościoła. Stanowi ona pewną świętość małżeństwa i rodziny, a także jej podstawową funkcję obejmującą wychowanie religijne poprzez wprowadzanie w poznanie Boga, wprowadzenie do modlitwy, do liturgii Kościoła oraz kształtowanie chrześcijańskiego światopoglądu. W świetle prawa rodzinę tworzą kobieta i mężczyzna połączeni prawnym węzłem małżeńskim oraz pozostające na ich utrzymaniu dzieci¹⁵. Stosunki rodzinne, a więc relacje między mężem i żoną, rodzicami i dziećmi czy też między rodzeństwem określane są przez normy moralne, obyczajowe i religijne. Stanowią również przedmiot regulacji prawnej. Prawo rodzinne i opiekuńcze normuje ogół stosunków wynikających z małżeństwa, pokrewieństwa, powinowactwa, przysposobienia oraz zawiera przepisy dotyczące instytucji opieki i kurateli.

Współczesna rodzina opiera się na równości praw i obowiązków męża i żony. Dolna granica wieku kobiety uprawniająca ją do zawarcia związku małżeńskiego wynosi 18 lat, dla mężczyzny – 21 lat. Władza rodzicielska natomiast sprawowana jest w równej mierze przez oboje rodziców.

Pojęcie rodziny, jak wskazują różne jej określenia terminologiczne, należy niewątpliwie do pojęć interdyscyplinarnych. Jego obszar znaczeniowy jest często dyskusyjny, ale jednocześnie niesie możliwość inspiracji do badań środowiska rodzinnego w różnych aspektach jego funkcjonowania. Słusznie dowodzi M. Winiarski, że pojęcia rodziny, choć są różnie określane, „nie jest ze sobą sprzeczne, nie wykluczają się wzajemnie, a można nawet powiedzieć, że wzajemnie się uzupełniają, uwyppuklają różne aspekty życia rodziny i jej wielofunkcyjność”¹⁶.

Różnorodność pojęcia wynika z jednej strony z rozwoju dyscyplin naukowych zajmujących się badaniem środowiska rodzinnego, z drugiej natomiast niezwykłym bogactwem, złożonością, przemianami funkcji, ról rodzinnych, wartości, hierarchii i celów w codziennej społecznej i emocjonalnej przestrzeni życiowej członków rodziny.

¹³ Jan Paweł II, *List do rodzin*, Warszawa 1993, s. 16.

¹⁴ W. Piwowarski (red.), *Słownik katolickiej nauki społecznej*, Warszawa 1993.

¹⁵ Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Warszawa 2000.

¹⁶ M. Winiarski, *W kręgu pedagogiki...*, s. 179.

1.2. RODZINA – NATURALNE ŚRODOWISKO OPIEKUŃCZO-WYCHOWAWCZE

Rodzina jest grupą społeczną, która stanowi dla dziecka naturalne środowisko opiekuńczo-wychowawcze. Funkcjonuje ono w nim, rozwija się, uzyskuje tożsamość i samorealizację. Sam fakt urodzenia i życia dziecka we własnej rodzinie powoduje ciągłość pokrewieństwa, tradycji rodzinnych, zwyczajów, zachowań i przestrzegania norm i wzorów społecznych uznawanych w środowisku rodziny pochodzenia. W rodzinnym środowisku wychowawczym dziecko zdobywa swoje pierwsze doświadczenia społeczne, uczy się określonych zachowań, norm postępowania, poznaje różnorodne formy, wzorce, zakazy i nakazy w codziennych interakcjach między członkami wspólnoty domowej. Dziecko w rodzinie rozwija swoją indywidualność, osobowość i psychikę. Rodzice są pierwszymi jego opiekunami i wychowawcami, stąd ogromny ich wpływ na późniejsze zachowanie młodzieży w środowisku rodzinnym, lokalnym, rówieśniczym i szkolnym.

Rodzina jako naturalne środowisko wychowawcze stanowi pewien interpersonalny układ stosunków społecznych, które wywodzą się z systemu powiązań pokrewieństwa. Układ tych stosunków społecznych ma zawsze podłoże emocjonalne, szczególnie w relacjach rodzice – dzieci. Rodzina, pełniąc funkcje środowiska opiekuńczo-wychowawczego, jest także instytucją społeczną. Dlatego też podlega ona pewnym przemianom, które dokonują się wraz z przemianami makrospołecznymi. Jednak jej funkcjonowanie mimo pewnych zaburzeń dostosowuje się do zmieniających się uwarunkowań społecznych, gospodarczych, aksjologicznych i politycznych. Rodzina jako naturalne środowisko opiekuńczo-wychowawcze stanowi dla człowieka w każdym jego okresie rozwojowym wysoko usytuowaną wartość. Jej znaczenie opiekuńcze jest nieprzemijające, gdyż nie tylko poprzez właściwe jej oddziaływania rodzicielskie tworzy więzi społeczne i emocjonalne oraz najskuteczniej uczy jednostkę ich budowania w rodzinie i poza rodziną, ale i dlatego, że pełnienie przez nią tej roli jest możliwe dzięki jej zdolności do stałego przystosowania się do otaczającej rzeczywistości¹⁷.

Powodzenie i efektywność w społecznym i psychicznym kształtowaniu dziecka zależą od czynników biologicznych, a w szczególności od prawidłowego funkcjonowania naturalnego środowiska rodzinnego. Wyrazić można pogląd, że o wartości rodziny jako środowiska wychowawczego decyduje jej jakość obejmująca wszystko to, co składa się na codzienne życie jej członków oraz panujący w niej układ stosunków społecznych. Prowadząc rozważania na temat rodziny jako pierwotnego i naturalnego środowiska wychowawczego, nie sposób pominąć faktu, iż jest ona specyficzną wspólnotą ludzi. Stanowi naturalne zespolenie szczupłego grona osób ze względu na

¹⁷ S. Kawula, J. Brągiel, A.W. Janke, *Pedagogika...*

wspólnie odczuwany cel, podobne, wzajemne uczucia i naturalne, wspólne dążenia. Rodzina jako wspólnota członków i podmiotowości wynikającej z natury ludzkiej, kierując się miłością, daje swym członkom wiele radości i poczucia bezpieczeństwa, uspołeczniając ich uczucia i dążenia w taki sposób, że gotowi są oni zrezygnować ze swobody i wolności indywidualnej na rzecz grupy rodzinnej¹⁸.

W naturalnym środowisku wychowawczym rodziny mają miejsce zarówno oddziaływania wychowawcze zamierzone, jak i samorzutne – o charakterze pozytywnym i negatywnym. Oddziaływanie wychowawcze zamierzone, planowane, a także okazjonalne, samorzutne, o różnym charakterze, natężeniu i sile wpływa na dziecko, tworząc środowisko wychowawcze rodziny. Dziecko, uczestnicząc w naturalnych sytuacjach życia rodzinnego, w bezpośrednich interakcjach między członkami rodziny, przyswaja elementarną wiedzę o świecie, wartości, normy moralno-społeczne, kulturę domu rodzinnego, poznaje sposoby zaspokajania potrzeb i rozwijania indywidualnych zainteresowań¹⁹.

Rodzice ponoszą odpowiedzialność za zaspokajanie potrzeb dziecka, dotyczy to przede wszystkim potrzeb emocjonalnych, materialnych i społecznych – stanowią one podstawę do tworzenia właściwego środowiska wychowawczego wewnątrz rodziny.

Każde z rodziców – mąż i żona – w związku małżeńskim formalnym oraz kobieta i mężczyzna funkcjonujący w kohabitacji lub konkubinacie, mający wspólne mieszkanie, dzieci, prowadząc wspólne gospodarstwo domowe, tworzą własne, niepowtarzalne środowisko wychowawcze, w którym istnieją z większą lub mniejszą siłą zależności i interakcje społeczno-emocjonalne między rodzicami, rodzicami i dziećmi, dziećmi i rodzicami oraz między rodzeństwem.

Współcześnie na gruncie pedagogiki społecznej określa się rodzinę jako pierwotne, naturalne i najważniejsze środowisko wychowawcze o szczególnym znaczeniu dla rozwoju i wychowania dziecka. W rodzinie bowiem dokonuje się proces socjalizacji dziecka, nabywania i kształtowania się jego tożsamości osobowej i etycznej, które wyznaczają jego zachowanie i postępowanie w relacjach z innymi ludźmi. O rodzinie jako środowisku wychowawczym, zdaniem H. Cudaka, mówimy także, iż jest to „... naturalne środowisko wychowawcze, dzięki któremu możliwe jest wrastanie jednostki w społeczeństwo oraz harmonijne rozwijanie osobowości”²⁰. Rodzina w ujęciu pedagogicznym, ujawniając swoją strukturę i funkcje w aspekcie wychowania i szeroko pojętej edukacji człowieka, jest więc jednocześnie środowiskiem wychowawczym, grupą społeczną i instytucją wychowawczą. Tak różne ujęcia rodziny nie stoją wobec siebie w sprzeczności, wręcz przeciwnie – wzajemnie się uzupełniają, świadcząc o niezwykłej złożoności problematyki środowiska rodzinnego, na którą składają się paradygmaty natury psychologicznej, socjologicznej i pedagogicznej.

¹⁸ F. Adamski, *Rodzina – wymiar społeczno-kulturowy*, Kraków 2002.

¹⁹ J. Izdebska, *Rodzina, dziecko, telewizja*, Białystok 1996.

²⁰ H. Cudak, *Funkcjonowanie rodziny a nieprzystosowanie społeczne dzieci i młodzieży*, Kielce 1998, s. 14.

Rodzina jako naturalne środowisko wychowawcze wyznacza wzory zachowań, roztacza kontrolę nad swymi dziećmi, tworzy atmosferę życia domowego, ustanawia hierarchię wartości w rodzinie i poza rodziną. Proces przystosowania się w rodzinie do życia społecznego odbywa się poprzez naturalne, okazjonalne i świadome przejmowanie od rodziców zachowań potrzebnych do łatwego wchodzenia w struktury społeczne grup rówieśniczych oraz w relacje z ludźmi z otoczenia zewnętrznego.

Rodzina jest tym składnikiem środowiska wychowawczego, który oddziałuje na dziecko najdłużej, niekiedy przez całe życie. Wpływ wychowawczy rodziny jest jednak najsilniejszy we wczesnych stadiach rozwoju w okresie dzieciństwa, gdy jednostka nie podlega jeszcze lub podlega w ograniczonej mierze oddziaływaniom innych instytucji, a za opiekę nad nią i jej wychowanie odpowiedzialni są przede wszystkim rodzice. Fakt ten powoduje wielostronny i bardziej lub mniej ubogacony przebieg procesów wywierania wpływu na psychikę dziecka i na sposoby kształtowania jego osobowości w środowisku rodzinnym.

Znacząca siła wpływów rodziny jako środowiska wychowawczego wynika z więzów biologicznych (pokrewieństwa) między rodzicami i dziećmi oraz między rodzeństwem, a także bliskości kontaktów członków rodziny. Ponadto w środowisku rodzinnym oddziaływania opiekuńczo-wychowawcze trwają najdłużej, bo od urodzenia dziecka aż do okresu wczesnej dorosłości, albo jeszcze dłużej, z większą bądź mniejszą trwałością przekazywanych wartości i norm społecznych.

Oprócz funkcji wychowawczych rodzina spełnia wiele innych funkcji, które rzutują na proces wychowania w niej. Proces ten bywa często żywiołowy, spontaniczny, rzadziej natomiast staje się w pełni świadomą i planową działalnością, ukierunkowaną na realizację określonych celów. Wychowanie w rodzinie jest zatem wychowaniem naturalnym, który odbywa się w niezamierzonych interakcjach między rodzicami i dziećmi oraz między rodzeństwem.

Rodzina, tworząc naturalne środowisko dla dziecka, równocześnie umieszcza je w obszarze środowiska wychowawczo-socjalizacyjnego, w którym oddziaływania rodzicielskie są w większym bądź mniejszym stopniu celowe i ukierunkowane. Dlatego też środowisko rodzinne efektywnie oddziałuje na dziecko, przetwarzając jego cechy wrodzone, temperament i cechy biopsychiczne, w cechy nabyte, które z kolei wpływają na postawę dziecka, jego nawyki i zasady postępowania. Określenie to dowodzi, iż rodzina stanowi naturalne środowisko wychowawcze w znaczeniu szeroko rozumianego życia dziecka, w którym mają miejsce rodzinne i wielostronne oddziaływania opiekuńcze, zamierzone i świadome, jak i samorzutne – o charakterze pozytywnym lub społecznie negatywnym. Całokształt oddziaływań opiekuńczo-wychowawczych o różnym charakterze, natężeniu i sile wpływa na dziecko, tworząc pozytywne lub negatywne środowisko domu rodzinnego.

Rodzina stanowi także naturalne środowisko wychowawcze, ponieważ oddziaływania na dziecko dokonują się w niej w normalnych warunkach życiowych, w różnorodnych sytu-

acjach codziennych. We wszystkich innych instytucjach społecznych wychowanie jest często odległe od życia, bywa pozorne. Nawet wówczas, gdy pragnie się do niego przybliżyć, czyni to z dystansu, jaki stwarza specjalnie zaaranżowana sytuacja wychowawcza. W rodzinie proces opieki i wychowania przebiega ponadto w sposób stały i ciągły, we względnie stabilnym, choć dynamicznym środowisku. Dziecko przychodzi na świat w określonej rodzinie i jej wpływom podlega od początku swego istnienia. Ona właśnie zaspokaja we wczesnych okresach rozwojowych wszystkie jego potrzeby, dostarcza mu mniej lub bardziej urozmaiconych i różnorodnych stymulacji rozwojowych. Dopiero wraz z wiekiem dziecka niektóre zadanie dotąd realizowane przez rodzinę przejmują w pewnym zakresie inne środowiska społeczne oraz instytucje edukacyjne i kulturowe. Rodzina ma zatem unikalne znaczenie w całokształcie procesów wychowawczych oddziałujących na jednostkę²¹.

Zdaniem Stanisława Michałowskiego do podstawowych obszarów wychowawczego oddziaływania rodziny jako środowiska opiekuńczo-wychowawczego²² należy zaliczyć między innymi:

- troskę o prawidłowy rozwój fizyczny dziecka, jego sprawność i zdrowie biologiczne,
- troskę o rozwój intelektualny (umysłowy),
- zaspokojenie potrzeb emocjonalnych (uczuciowych) dziecka, przy równoczesnym wzbogaceniu jego życia uczuciowego, rozwijaniu w nim dyspozycji pozytywnych i przełamywaniu dyspozycji negatywnych (egocentryzm, skłonności egoistyczne, brak wyobraźni i wrażliwości na potrzeby, krzywdy innych),
- wprowadzenie w kulturę własnego społeczeństwa, grupy społecznej, z którą jest się najsilniej związanym,
- rozbudzenie zainteresowań i potrzeb kulturowych,
- wpajanie społecznie akceptowanych zasad i norm moralnych,
- uspołecznienie dziecka poprzez kształtowanie postawy otwartej na problemy otaczającego świata,
- przygotowanie do samodzielnego życia,
- uczenie organizowania własnego życia zgodnie z potrzebami i warunkami, jakie stwarza rzeczywistość społeczna,
- uodparnianie na napotykaną trudności i niepowodzenia,
- rozbudzenie u dziecka poczucia godności osobistej i własnej tożsamości,
- rozwijanie dyspozycji do doskonalenia siebie,
- kształtowanie ambicji, aspiracji i motywacji do działań i aktywności,
- uczenie umiaru, skromności i pokory,
- uczenie tolerancji dla wszelkiej odmienności poglądów,
- rozwijanie uczuć patriotycznych, szacunku do tradycji narodowych.

²¹ S. Cudak, *Wybrane aspekty wewnątrzrodzinnych uwarunkowań osamotnienia dziecka*, Łódź 2014.

²² S. Michałowski, *Wartość rodziny w procesie wychowania współczesnego pokolenia*, [w:] *Dziecko w świecie szkoły. Szkice o wychowaniu*, red. B. Dymara, Kraków 2010.

Środowisko naturalne rodziny obejmują również według W. Okonia czynności opiekuńczo-pielęgnacyjne „rodziców wobec dzieci w postaci zapewnienia bezpieczeństwa (wyżywienia, ubrania, dachu nad głową) oraz czynności wychowawcze z zakresu wychowania fizyczno-zdrowotnego, umysłowego, moralno-społecznego, religijnego i estetycznego, jak również aktywność i działalność dzieci, najpierw głównie w postaci zabaw, stopniowo obejmujące wykonywanie różnorodnych zadań”²³. Słusznie dowodzi przywołany autor, że w rodzinie jako naturalnym środowisku opiekuńczym, jak w żadnym innym środowisku społecznym, dokonują się wielostronne czynności pielęgnacyjne, szczególnie w stosunku do dzieci w pierwszych okresach rozwojowych. Wincenty Okoń zwraca również uwagę na środowisko wychowawcze w rodzinie, które funkcjonuje w różnych sferach rozwoju estetycznego, wychowania religijnego, umysłowego, zdrowotnego i fizycznego.

Efektywność opiekuńczo-wychowawcza środowiska rodzinnego uzależniona jest od podejmowanych czynności rodzicielskich. Na tę sferę oddziaływań rodziny jako naturalnego środowiska zwracają także uwagę S. Kawula, J. Brągiel i A.W. Janke, podkreślając, iż ma ono wpływ na „proces kształtowania osobowości dzieci poprzez oddziaływanie względnie stale się powtarzające oraz sporadycznie występujące, o dużym ładunku emocjonalnym prowadzące do takich zmian osobowości, które prowadzą do powstania w jednostce ludzkiej systemu regulującego jego stosunki ze światem zewnętrznym”²⁴.

Wiele także treści familiologicznych dotyczących rodziny jako naturalnego środowiska wychowawczego ujmował w swych naukach Jan Paweł II. Dowodził, iż „rodzina jest pierwszym i uprzywilejowanym naturalnym środowiskiem wychowania, uczy praktyki życia braterskiego i różnych form miłości i solidarności”²⁵.

Rodzina stanowi najbardziej powszechne środowisko opiekuńczo-wychowawcze młodego człowieka, ponieważ tkwią w niej największe możliwości jego wszechstronnego rozwoju. Wprowadza ona młode pokolenie w normy i mechanizmy życia zbiorowego, wywiera znaczący wpływ na zachowanie się jednostki zarówno wewnątrz samej rodziny, jak i na zewnątrz. Ponadto kształtuje stosunek do innych osób, do świata wartości, do systemu norm i wzorów postępowania. Pojęcie środowiska opiekuńczo-wychowawczego odnosimy do ogółu bodźców z otoczenia człowieka, mających wpływ na jego rozwój, jego świadomość i działanie. Środowisko rodzinne jest zatem głównym ośrodkiem rozwoju sfery emocjonalnej osobowości i postaw moralnych dzieci. Rodzinę można uważać za kolebkę kształtowania ważnych cech osobowości jednostki ludzkiej. Dziecko wrasta w świat kultury danego społeczeństwa i przyjmuje normy postępowania, zachowania się w różnych sytuacjach. Rozwój i wychowanie człowieka dokonuje się między innymi poprzez oddziaływanie

²³ W. Okoń, *Nowy słownik...*, s. 472.

²⁴ S. Kawula, J. Brągiel, A. W. Janke, *Pedagogika...*, s. 296.

²⁵ Jan Paweł II, *List do rodzin...*, s. 26.

warunków środowiska, dlatego też rodzina jest jednym z najważniejszych kręgów środowiskowych każdej jednostki. To najbliższy człowiekowi krąg środowiskowy, a zarazem najwcześniej mu dostępny i oddziałujący na niego.

Ważną rolę w naturalnym środowisku wychowawczo-opiekuńczym rodziny spełniają różne elementy życia domowego, m.in. rodzinna atmosfera, postawy rodzicielskie, pełnione i realizowane funkcje rodziców wobec dzieci, więzi emocjonalne między rodzicami i dziećmi, stopień świadomości wychowawczej rodziców, częstość i jakość interakcji werbalnej i niewerbalnej ojca i matki wobec siebie i wobec dzieci.

Rodzina jest naturalnym środowiskiem społecznym, emocjonalnym i biologicznym. Naturalność jego wynika stąd, iż wychowanie, socjalizacja, przeżycia psychiczne, w tym i zaspokajanie potrzeb biopsychospołecznych, przebiegają w codziennych, nieuświadomionych interakcjach, sytuacjach i zdarzeniach. Oddziaływania rodziny jako środowiska wychowawczego, które przebiega w naturalnych warunkach, jest najtrwalsze, ponieważ rozpoczyna się z chwilą urodzenia dziecka i funkcjonuje przez poszczególne etapy życia dzieciństwa i dorastania młodzieńczego, aż do jego usamodzielnienia i dłużej. Siła emocjonalna wielostronnych oddziaływań środowiska rodzinnego wynika z więzów biologicznych (pokrewieństwa) między rodzicami i dziećmi, między rodzeństwem, bliskości kontaktów psychicznych i społecznych między członkami rodziny. Stąd też M. Plopa²⁶ zwraca uwagę na znaczenie środowiska rodzinnego w wychowaniu dzieci i młodzieży, dowodząc, iż środowisko to, w sposób bardziej lub mniej uświadomiony, kształtuje osobowość dziecka, jego system wartości, normy społeczne, odporność psychiczną i emocjonalną na trudne sytuacje wewnątrz- i zewnątrzrodzinne.

Najczęściej rodzinę określa się również jako środowisko wychowania naturalnego, ponieważ realizuje pewne zadania wychowawcze. Osiąga ona określone efekty wychowawcze, jeśli w interakcjach rodzice – dzieci w sposób refleksyjny i świadomy następuje wykonywanie różnorodnych zadań i czynności życiowych. Jest to tak zwane wychowanie przez uczestnictwo w różnorodnych sytuacjach życiowych w środowisku rodzinnym i pozarodzinnym. W środowisku rodzinnym każdy rodzaj działalności rodzicielskiej może mieć wpływ wychowawczy na dzieci i młodzież funkcjonującą w tym środowisku. Proces ten odbywa się także wówczas, gdy czynności rodzicielskie nie są związane w czystej i świadomej postaci z opieką i wychowaniem swojego potomstwa, lecz są przyporządkowane sferom towarzyskim, ekonomicznym, organizacyjnym, edukacyjnym, porządkowym czy kulturowym rodziny. Choć stanowią uboczne oddziaływania, w niewielkim stopniu związane z procesem opiekuńczo-wychowawczym, przynoszą jednak znaczne rezultaty socjalizacyjno-wychowawcze dla dzieci, które są uczestnikami środowiska rodzinnego. Ta sfera oddziaływań rodzicielskich nazywana jest przez pedagogów wychowaniem niezamierzonym, naturalnym, bezrefleksyjnym, pośrednim.

²⁶ M. Plopa, *Psychologia rodziny. Teoria i badania*, Kraków 2005.

*Dalsza część książki dostępna w wersji
pełnej.*

